

KUR'AN-I KERİMİN ZULÜM VE ZALİM DEDİKLERİ

9. Sayı'dan devam

Doç.Dr. Veli ULUTÜRK

IV NEFSİNE ZULÜM

Çalışmamızın baş tarafında nefse (kişinin kendi kendisine) zulme kısaca temas etmiştik. Önemine binaen bu konuyu daha geniş olarak bir daha ele almak gereğini duyuyoruz. İnsanların Allah'a isyan olan yolda yürümesi, aslında kendi canına kıymasıdır. Kendi öz nefesine zulmetmemesidir. Kendisine yazık etmesidir. Çünkü işlediği günahlarının cezasını neticede kendisi çekecektir. Binaenaleyh "(...) Her kim bir günah işlerse, kendi aleyhine kazanır. Allah Alîmdir, Hakîmdir" (Nisâ, 111). Nitekim Kur'an'da "(...) Ama onlar bize zulmetmediler, (çünkü Allah'a bir zarar veremezler) kendi kendilerine zulmediyorlardı" (A'raf, 160) ve "(...) Allah onlara zulmetmedi; Fakat onlar kendi kendilerine zulmediyorlar" (Al-İmran, 117) mefhumu, epeyce tekrâr edilir³⁴. Bakara sûresi 54. âyetin tefsirinde Taberî der ki : "Allah Teâlâ'dan bir cezâyı gerektiren fiili işleyen herkes, nefesine zulmeden kimsedir. Yahûdiler yaptıkları buzağıya tapma işiyle kendi öz nefislerine kıydılar. Bu işleri, Mûsâ (a.s.) kendilerinden ayrıldıktan sonra buzağıyı rab edinmekle, kendilerinden, Allah'ın haber verdiği irtidatlarıdır³⁵. Aynı âyetin tefsirinde Zemahşerî (538/1143), "Yahûdilerin bu fiili, Allah'a isyan sebebiyle nefse zulümdür"³⁶ der. Böyle bir isyanda insanlara gerekli bir sevaptan nefsi mahrum bırakmak olduğu gibi, lâıyk ve müstahak olmayan şeyde ısrarda ılsen ve tıbben de ne bir faydayı celb, ne de bir zararı def durumu vardır³⁷. Bakara sûresinin 57. âyet-i kerîmesinde Cenâb-ı Hakkın "(...) Ama onlar bize değil, kendi kendilerine zulmediyorlardı" buyurmasını da Taberî, aynı sebeple izah eder. "Yani bu fiil ve isyanlarıyla bize bir zarar ve noksanlık veremediler; lâkin kendilerine zarar ve noksanlık verdiler. Hiç bir âsînin mâ'siyeti Allah'a zarar vermez. Hiç bir zâlimin zulmü onun hazinelerine zarar veremez. Hiç bir itâatkârın tâatı ona fayda veremez. Hiç bir âdilîn adâleti onun mülkünü artırmaz. Bilâkıs, zâlim kendi kendine kıyar, âsî kendi nasibini eksiltir, mutî, kendisine faydalı olur, âdil nasibini alır"³⁸. Âlûsî de "Bunlar ibadeti asıl yerinden çevirmekle zulmettiler, şirk koşmak zulümdür"³⁹ der. Nefse

³⁴ Bkz. Bakara, 231; Tevbe, 70; Yûnus, 44; Hûd, 101; Nahl, 33, 118; Ankebût, 10; Rûm, 9; Zuhruf, 76.

³⁵ Câmi'u'l-Beyân, I, 285.

³⁶ Keşşâf, I, 273.

³⁷ Razi, III, 79; Ayrıca bkz. Âlûsî, I, 235.

³⁸ Câmi'ul-beyan., I, 298.

zulüm konusunda işin esasının bu olmasına ve Cenab-ı Hakkın âlemlerden müstağni olmasına (Âli İmran, 97) rağmen, insanlar acele ve peşin dünya menfaatlerine ve nefsanî arzularına kapılarak, aslında kendilerine yazık edecek bu tür davranışlara tevessül etmektedirler. Şu halde irtıdâd, putperestlik ve şirk kişinin nefesine, kendi öz canına yaptığı en büyük zulümdür. "Biz, onlara zulüm yapmadık, fakat onlar (küfre varmakla) kendilerine zulmettiler. Allah'tan başka taptıkları tanrıları (ey Resûlüm) Rabbinin emri geldiği zaman, kendilerine hiç bir fayda vermedi ve zararlarını artırmaktan başka bir şey yapmadı" (Hüd, 101. Ayrıca bkz. Nahl, 27-28).

Daha önce, Kur'an'da zulüm olarak tanıtılan davranışların pek çoğunun bu yönden aynı zamanda burada nefse zulüm olarak tasrih edildiğini de göreceğiz. Kur'an'da nefse zulüm olarak belirtilen itikadî tutumu, az öncekilere ilaveten şöylece zikredebiliriz. "İnkâr, nefse zulümdür" (Nahl, 33; Neml, 44; Rûm, 9). Ayetleri yalanlamak (A'raf, 177); kıyameti inkâr etmek (Mü'minün, 37. 41) kişinin kendi öz nefesine zulmetmesidir. Amel bakımından büyük ve küçük günahlar mânasında nefse zulüm içerisine çeşitli davranışlar girmektedir (Nisâ', 110; Neml, 11). Adam öldürmek (Kasas, 16), Allah'ın çizdiği ahkâmın sınırlarını aşp çiğnemek (Talâk, 1; Bakara, 229), kadınları boşadıktan sonra yanlarında tutarak onların evlenmelerine mâni olmak sûretiyle onlara zarar vermek de kişinin nefesine karşı işlediği birer zulümdür (Bakara, 231). (Önceleri araplarda böyle haksız bir uygulama vardı). Haram aylara riayetsizlik de bir çeşit nefse karşı işlenen zulümdür. (Tevbe, 36). "Şu haramdır, şu helaldir" şeklinde bir şeyi helal veya haram kılmak sûretiyle Allah'a iftirâ edenler de nefislerinin zalimleridirler (Nahl, 116-118). Kendilerine hicret gerektiği halde hicret etmeyenler de nefislerine zulmeden kimselerdir (Nisâ', 97). Yine ni'mete nankörlük etmek de bir çeşit nefse karşı yapılan zulümdür (Sebe, 19). İtikaden ve amelen kendilerinden önce helâk edilen kavimlerin yanlış çizgisini takib etmek de nefse yapılan bir zulümdür (Tevbe, 70). Kitaba uymada kusurlu olmak (Fâtur, 32), Yûnus (a.s.) ın yaptığı gibi Rabbinden izinsiz görevi terketmek de nefse karşı işlenen bir zulümdür (Enbiyâ, 87).

Kur'an-ı Kerim'de nefesine, zulüm tabiri, iki yerde ism-i fail olarak nefse muzâf halde (Nisâ, 97; Nahl, 28) ayetlerinde geçmektedir. Diğerleri ise fiil-mef'ûl olarak geçmektedir..

Nefse zulüm konusunda Kur'an-ı Kerim'de dikkatimizi çeken bir husus da şu oldu: Kur'an'da dört yerde, işlenen günah dolayısıyla nefse yapılan zulüm itiraf edilerek Cenab-ı Hak'dan mağfîret diliyor. Bu tür yapılan dualar Cenab-ı Allah tarafından müstecab ve kabûle

mazhar oluyor. Şimdi örneklerini göreceğimiz gibi, biz burada müminlere örnek bir duanın nasıl yapılacağını öğretilmiş olduğunu seziyoruz. Önce günahımızı, suçlu olduğumuzu kabul, itiraf ve ikrar edeceğiz, sonra Cenab-ı Hak'dan mağfiret dileyeceğiz. Âdem (a.s.) ve Havvâ validemiz yasak meyveden yedikten sonra pişman olup Cenab-ı Hak'dan telakkî ettiği kelimelerle (Bakara, 37) istiğfar ifade ederler "Dediler: "Rabbimiz, biz kendimize zulmettik (رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا), eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, muhakkak ziyana uğrayanlardan oluruz!" (A'râf, 23). Aynı şeyin Yûnus (a.s.) ın duasında da geçtiğini görüyoruz. "Zünnûn'a (Yûnus İbni Mattâ'ya) da (lûtfettik). Zira (o, kavmine) kızarak gitmişti. Bizim kendisine güç yetiremeyeceğimizi, (kendini kurtaracağını) sanmıştı. Nihayet karanlıklar içinde: "Sen'den başka Tanrı yoktur. Sen eksikliklerden uzaksın, yücesin, ben zalimlerden oldum" diye yalvardı." (Enbiya, 87). Mûsa (a.s.) da peygamberliğinden önce Mısır'da kazarâ bir kıbtîyi öldürdüğü için pişmanlık duyarak aynı şekilde tevbe ve istiğfar eder. "Dedi: Ey Rabbim ! Doğrusu ben (onu öldürmekle) nefsiime yazık ettim. (إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي), artık günahımı bağışla". Bunun üzerine Allah da onu bağışladı. Çünkü O, Ğafurdur, Rahîmdir" (Kasas, 16). Sebe' melikesi Belkîs, önceleri şirk halinden tevbe ederek müslüman olurken yaptığı duada aynı terkiibi kullanır. "(...) Ey Rabbim, gerçekten ben (önceden) nefsiime zulmetmiştim (إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي) Şimdi Süleyman'ın beraberliğinde âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim olup müslüman oldum" (Neml, 44).

Nitekim bu formülle tevbe ve istiğfar hadis-i şeriflerde de vârid olmuştur. "Allahım, ben nefsiime çok zulmettim (اللهم إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي ظُلْمًا كَثِيرًا). Senden başkası günahları bağışlayamaz, beni Kendinden bir mağfiret olarak bağışla ve bana merhamet et. Şüphesiz Sen affedicî ve merhamet sahibisin"⁴⁰. Bîz Âli İmran, 135 ve Nisa, 64 ve 110. ayetlerinde de bu mazmûnu sezmekteyiz.

ZULÛM MÛVACEHESİNCE HÛRRİYET VE KULLUK KAVRAMI

Hürriyet mefhumu da insanlar arasında değişik şekillerde anlaşılmaktadır. Yerine oturtulamayan mefhumlardan birisi de budur. Bazan insanlar hiç bir kayıt tanımadan serbestiyet istiyorlar. Bazan da yaratılmışlara kul köle olacak derecede bağımlı olmayı, sarahaten değilse de, zimnen savunuyorlar. İslam bu hususta da insan fitratına en uygun olan ölçüyü getirmiştir. Harp şartlarından doğan esirlik gibi, köleliğin doğuş sebebi, istisnâî bir durumdur.

İslamla savaşmaktan doğan köleliği, dinimiz her fırsatta âzad

⁴⁰ Müslim, Zikir, 48; Tirmizî, Davât, 46.

süretyle ortadan kaldırmaya teşvik etmiştir. Keffaretlerde birinci şık, hep bir köle âzad etmektir. Peygamberimiz, kölelere yediğimizden yedirip, içtiğimizden içirmeyi, "evlâdım" diye hitab etmeyi, kısaca onlara iyi muamele etmeyi emretmiştir. Dinimiz onları kendi kendilerini idareye alıştıırıp hürriyete kavuşturarak cemiyete katmayı en sevaplı bir amel kabul etmiştir.

İslâm'da bütün insanlar Allah'ın kuludurlar, birbirleriyle eşittirler. Birbirlerine karşı hürdürler. Yani Allah'a kul olmada, kanun, düzen karşısında eşittirler. Elbette vazife ve selahtiyet farklılığı, farklı sorumlulukları da beraberinde getirir , ki bu da adalettir. Bu fitrî ölçünün dışında yol aramak, ya ifrata, yahut tefrite düşmek olur. Yine insanların hakikî mânadaki hürriyetlerini zedeler. Gerçekten " haddini aşan her şey, zıddına dönüşür ". Çünkü gerçek hürriyet Hakka esarettir. Bu hassas dengeyi ancak İslâm koruyabilmiştir.

Diğer taraftan İslâm dîni, hiç kimseyi kuvvet kullanarak müslüman etmeye zorlamaz. "Dinde zorlama yoktur. Doğruluk, sapıklıktan seçilip belli olmuştur. Kim tâğüt (Şeytan) u inkâr edip Allah'a inanırsa, muhakkak ki o kopmayan, sağlam bir kulpa yapılmıştır. Allah işittendir, bilendir" (Bakara, 256). İslâm fıtratına uymayan baskılardan kurtararak, ona hür iradesiyle bir Allah'a iman ve ibadet yolunu seçme ortamını hazırlar. İslâm, onun serbestçe iman edebilme hürriyet ve şartlarını hazırlar. Çünkü insanın, hayatta vereceği, insana yakışır en büyük ve en önemli kararı, bir Allah'a iman edip etmeme kararıdır. Tarihte Firavun ve Nemrut gibi tiranlar, insanların inancını serbestçe seçme hürriyetine ambargo koymuşlardır. Âdeta insanları kendilerine kul köle yapmışlardır. İşte İslamiyet insanlar üzerinden bu baskıyı kaldırarak Allah ile kulları arasına giren zulüm engellerini bertaraf etmeyi hedeflemiştir. İslâm'daki cihad da bunun içindir. "Kendilerine savaş açılan müminlere (kâfirlere karşı savaş için) izin verildi. Çünkü onlara zulmedildi. Şüphe yok ki Allah müminlere zafer vermeye kadirdir". "Müminler o mazlumlardır ki, "Rabbimiz Allah'tır", demelerinden başka bir sebep olmaksızın yurtlarında (Mekke'den) haksız yere çıkarıldılar. Eğer, Allah insanların bir kısmını (müşrikleri) bir kısmı ile (müminlerle) def etmeseydi içlerinde Allah'ın ismi çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler elbette yıkılırdı. Muhakkak ki Allah, dînine yardım edene yardım edecek, zafer verecektir. Şüphe yok ki Allah çok kuvvetlidir, her şeye gâlibdir" (Hacc, 39-40). "Yeryüzünde fitne (müminlere yapılan tasallut ve işkence) kalmayınca ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse muhakkak ki Allah yaptıklarını görmektedir" (Enfal, 39). "Onları nerede yakalarsanız öldürün, onların sizi çıkardıkları yerden (yani Mekke'den) siz de onları çıkarın ! Fitne

çıkarmak (müminlere tazyik ve işkence yapmak) adam öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Haramda onlarla savaşmayın ki, onlar da sizinle savaşmasınlar. Fakat onlar sizinle savaşılırsa hemen onları öldürün; kâfirlerin cezası böyledir. Eğer onlar (savaştan ve şirkten) vazgeçerlerse, Allah bağışlayandır, esirgeyendir. Onlarla savaşın ki fitne ortadan kalksın, din yalnız Allah'ın dîni olsun. Eğer savaştan ve küfürden vazgeçerlerse artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur" (Bakara, 191-193).

Âyetlerde görüldüğü gibi, hep savaşanlara karşı savaş ifâdesi bulunuyor. Cihâd da savaşanlara karşı savaş, inancını serbestçe seçmeye karşı yapılan baskıyı, fitneyi yani müslümanlara yapılan zulmü, = işkenceyi ve şirki ortadan kaldırmak içindir. İşte bu tutum, insanları hür kılmaktır. Beşeri zulüm otoritelerinin insanların inançları üzerine koydukları ipoteği kaldırmaktır. Eğer öyle olmasaydı, çağlar boyu İslâm'ın hâkimiyeti altında bulunmuş ülkelerde yaşamış milletlerin içerisinde bir tek gayr-i müslimin kalmaması gerekirdi. Durum aksine olmuş, müslümanların çekildiği ülkelerden pek çok gayr-i müslim milletler ve devletler ortaya çıktığı halde, Hristiyanlar, Avrupa'da ve bilhassa Endülüs'te, müslümanların asırlarca hâkimiyetlerinin ardından, -oradan çekilince- bir tek müslüman bırakmamışlardır.

Esâsen insanlar, Allah'a içten inanıp ona boyun eğmedikçe, esâretten kurtulup gerçek hürriyete kavuşamazlar. İç dünyaları huzur bulamaz. Bu hak ölçüden kopup sıyrılarak, hürriyeti bulduğunu, hürriyete kavuştuğunu iddia edenler, kendisi gibi bir çok yaratılmışlara mâddeten ve mânen kul köle olmaktadırlar. Kula, kadına, servete, şöhrete, şehvete, otoriteye, zulme, hatta ölüye kul köle olanların sayısı az değildir. İslâm ise, insanları bütûn bu fânilere kul olmaktan kurtararak, onların şerefini yükseltecek olan bir Allah'a kulluğa çağırmıştır.

Çok dikkate değer bir husustur ki, Arapça'da 'abd, hem kul hem de köle demektir. İnsanlara kulluktan kurtulup Allah'a hakiki kul olmak, İslâm'da insanın yükselebileceği en büyük mertebedir. Bundan dolayıdır ki Cenâb-ı Allah, yaratılmışların en sevgilisi Hz. Muhammed'i, kendisine kul olarak yâd etmiştir (İsrâ, 1). Mîrac'da Cenab-ı Hak'a Cebrâil'den de daha yakın, iki yay arası kadar, hatta daha da yakın olduğu zaman bile, onu kul olarak anmıştır. "(Arahğı) iki yay aralığı kadar belki daha da yakın oldu da Allah o anda kuluna vahyedeceğini etti" (Necm, 9-10). Kelime-i şehâdetinde de Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamberi, kulu ve rasûlü olarak kendi adıyla birlikte zikreder. Zaten bütûn yaratılmışlar Allah'ın kuludur. "Göklerde ve yerde olan her şey Rahman'a baş eğmiş kul olarak gelecektir" (Meryem, 93). Çünkü gerçek efendi (Seyyid), Allah'tır. Allah Ganidir, insan fakirdir,

Allah'a muhtaçtır. Şu halde kulluk mefhûmu zirvede hürriyete inkılâb ediyor. Çünkü hakiki hürriyet kullukta kemal hâlidir. Allah teâlâ'ya karşı, ubûdiyyette sadık olursan, başkalarına köle olmak boyundurduğundan kurtularak hürriyete kavuşursun.

Şu halde gerçek hürriyet, dünyevî menfaat, uhrevî karşılık da dâhil olmak üzere, yaratıklara ait hiç bir şeyin boyundurduğu altında bulunmamaktır. O halde hürriyet isteyen, kulluğa sıkı bir şekilde devam etmelidir. Kim neye mübtelâ, nefsinî, irâdesini elinden alan neye esir olmuşsa onun kuludur. Eğer, dünyanın esiri ise, dünyanın kulu ve kölesi demektir. Nitekim, Rasûlullah (s.a.v.), "Burnu sûrtülsün dirheme (paraya) kul olanın, dirheme kul olan, yüzü koyun sürünüp helâk olsun" buyurmuştur.

Netice olarak diyebiliriz ki, gerçekte hürriyet, kişinin, yaratıkların zulüm ve köleliği altında bulunmaması, Allah'tan başka maddî herhangi kudrete kulluk etmemesi ve onun tesirine -Allah'ı bir yana bırakıp- râm olmaması demektir⁴¹.

ALLAH ZULMETMEZ

Cenab-ı Allah'ın şerefli isimlerinden birisi de Hak'dır. Hak, zulmün zıddıdır. Aksi ifâdeyle zulüm haksızlıktır. Bu itibarla hakkın, hukûkun, adâletin kaynağı Cenâb-ı Hak'dır. Hakikat ve hakkâniyet kavramları, Cenâb-ı Hakk'a nisbetle bu mânâları kazanmışlardır. Yeryüzünde eğer bir yerde bir hak'kat varsa, bir hak ve bir hakkâniyet (haklılık) varsa, işte orada Cenâb-ı Hakk'a bir menşûbiyet var demektir. Çünkü bütün hakikatlerin kaynağı odur ve haklı olan bütün ölçüleri o koymuştur. Binâenaleyh Allah, haksızlık etmez. O âdil-i mutlaktır. Bütün yaratıklar, O (c.c) nun vaz' ettiği ölçülere yaklaştıkları nisbette haklılık kazanırlar. Hem hak ve adalet ölçülerini o koysun, hem de haksızlık etsin, bu mantıksızlıktır. Cenâb-ı Allah kimseye zerre kadar zulmetmeyeceğini haber verip bildiriyor. Hem de Cenâb-ı Allah sözünde durur (Al-İ İmrân, 9).

Bütün kâinât Cenâb-ı Hakk'ın mülküdür. Çünkü herşeyi O yaratmıştır. Bir şeyin hakiki mâlikî olmak, ona varlık vermeye bağlıdır. Her şeyin yaratıcısı Cenâb-ı Allah olduğuna göre, her şeyin hakiki sâhibi yani Rabbi de odur. İnsanların eşya üzerindeki mülkiyetleri hakiki mülkiyet değil, mecâzi bir mülkiyettir. Yani insanların mülkü olan yaratıklar, insanlara hakiki sâhibinden yani Rabb'ından muvakkat bir zaman için verilmiş bir emânet ve âriyettir. Süresi dolunca ödücünü geri alır. Yani bu mülkiyet, bir nevi tasarruf mülkiyettir. İnsanların Cenâb-ı Hakk'a yani bu mülkün hakiki

⁴¹ Abdülkerim Kuşeyri, Kuşeyri Risâlesi, Çev. Süleyman Uludağ, s. 316-318.

sahibine halife olması bu emânet şartına riâyette müyesser olacaktır. Emânete riâyete olmazsa, emânete hiyânet durumu ortaya çıkar ki, işte bu zulüm ve cehâlet hâlidir. İşte çoğunlukla insanlar, emânet ve hilâfeti yüklenip de buna riâyete etmeyecekleri için, Allah teâlâ onları çok zâlim ve çok câhil (zalüm ve cehûl) olarak nitelemiştir (Ahzâb, 72). Bundan dolayıdır ki bir insanın kendi malında ve canında bile sınırsız derecede tasarruf hakkı yoktur. Bir insan kendi canına bile kıyamaz. Çünkü kendi canında kendisinin hakiki mülkü değildir, emânettir. Yani Allah'ın haram kıldığı bir canı yok edemez, intihâr edemez. Kendi malını da telef edemez, mes'ûl olur. Kendi hayvanına eziyet edemez. Çünkü onların hakiki mâliki, Râbbi (yani emânetin gerçek sahibi) vardır. O sorar.

İnsan, hayatın hiç bir devresinde bu ölçüleri gözden uzak tutmamalıdır. Eğer insan bu ölçüleri şaşırır, kendisini mâlik oldukları şeylerde sınırsız tasarrufa kâdir bir mâlik zannederse, kendisini Rab yerine koymuş olur ki, bu bir nevi ulûhiyet iddiasına kalkışmaktır. Haddi aşmaktır. Bir zulümdür, başını örse vurmaktır. Her varlığı yaratan Allah olduğuna, onların hakiki mâliki ve Râbbi de o olduğuna göre, insanlara da bu mülkü emânet ve hilâfetle O verdiği göre, asıl olan Allah, vekil olan (halife insanın bu emânetleri nasıl kullanacağını da ona nizamnâmelerle bildirmiştir. Bu nizamnâmelerini (kitaplarını), tebliğ ve ta'lim eden peygamberler göndermiştir. Allah'ın kullarını rehbersiz bırakmaması O'nun sonsuz merhametindedir. Bundan dolayıdır ki Rasûlullah (s.a.v.) efendimiz için, "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik" (Enbiyâ, 107) buyuruyor. Allah'ın kullarının, Allah'ın yarattığı varlıkları, eşyayı kullanırken Allah'ın kanunlarını (şeriatını) uygulamaları hakdır, adâlettir. İnsanların, Allah'ın mülkünde kullanım tarifesi olarak kendilerinin kanun koymaları, İslâm'a göre Allah'a haksızlıktır, zulümdür. Gayet net bir şekilde, birlik, dirlik, düzenlik ifade eden bu tevhidi düzeni bozmaktır. Hakkı olmayan bir işe kalkışmaktır. Haddi aşmaktır. Şu fitri düzene ikilik sokmaktır. Emânete hiyânettir. Bütün zulümlere kapı açmaktır. Hakiki mülk sahibi olduğunu iddia etmektir. Hakiki mülk sahibi ise, sadece Yaratandır. Hakiki mülk sahibi olmayanın buna hakkı yoktur. Bütün hak ve hakikatlerin kaynağı Cenâb-ı Allah olduğu için, Allah zulmetmez, Allah zâlim değildir.

Allah'ın, mülkün hakiki sahibi olduğuna dâir, Kur'an-ı Kerim'de pek çok âyet vardır⁴². "Göklerin ve yerin mülkü (mülkiyeti) Allah'ındır. Dönüş de Allah'adır" (Nûr, 42). "Bütün âlemlere (insanlara ve cinlere) uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Furkân'ı (hakkı bâtıldan ayıran Kur'an'ı) indiren Zâtın, göklerin ve yerin mülkü

42 Bkz., M.F. Abdülbâkî, el-Mu'cemu'l Mufehres, s. 673-674.

(mülkiyeti, tasarrufu ve yönetimi) O'nun olan Allah'ın şânı ne yücedir!.. Hiç bir çocuk edinmemiştir. Mülkünde O'nun hiç bir ortağı yoktur. Her şeyi yaratmış, ona bir düzen vermiş, onun mukadderâtını (kâbiliyetlerini özelliklerini) tayin etmiştir" (Furkan, 1-2).

Allah hakiki mülk sahibi olduğu için mülkünde istediği gibi tasarruf eder. İnsan hakiki mülk sahibi olmadığı için, Allah'ın mülkünde istediği gibi tasarruf edemez. İsteddiği gibi tasarruf Allah'ın hakkıdır. Allah'ın dilediği şekilde tasarrufu da, varlıkları dilediği değişik biçim, kâbiliyet, nisbet ve ortamlarda yaratması, ona göre de onlara vazife ve geçim yolları tayin etmesi olduğu gibi; insanlar için de Allah'ın elçisiyle gönderdiği, Allah'ın kitabında ve Rasûlünün sünnetinde gösterdiği yolunu tayin edip belirlemesidir. Bu fitri ve ilâhî ölçülere itiraz etmek veya bunlara riâyet etmemek, zulme yol açar, yani emânete hiyâneti doğurur, hilâfete liyâkatsizliği gösterir. Bu ölçüleri koymakla Allah yaratıklara zulmetmiyor, bilâkis, varlıklar ve bilhassa sorumluluk taşıyan insan, bu ölçülere riâyet etmemekle kendi nefesine zulmetiyor. Çünkü hakiki mülk sahibi olan Allah'ın, mülkünde bir tasarrufu olan bu ölçüleri koymasına hiç bir yaratık itiraz edemez. Kaldığı o, insanları, verdikleriyle mes'ul tutmuştur, kâbiliyet ve şartlarına göre müâhaze etmektedir. Çünkü O mutlak adâlet sahibidir.

İradesi, insanları, verdiği kâbiliyet, nimet ve ölçülerle imtihan etmek şeklinde cereyan etmiştir. Bu imtihanda başarılı olanlara gerek bu dünyada gerek âhirette çok büyük mükâfatlar verecektir. Allah sözünden dönmekten münezzeh olduğu için (Âl-ı İmran, 9), sözünde durmaktadır ve her şey O'nun önceden tayin ettiği mukadderâta göre cereyan etmektedir. İnsanların öbür âlemde karşılaşacakları netîceler de Onun sözünde durduğunu bizzat herkese gösterecektir. Onun için O bizim de hilâfet ve emânet sözümüzde durmamızı istiyor. Buyuruyor ki : "(...) Bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun" (Bakara, 40).

Yine yüce Allah tam adâlet sahibi olduğu için, imtihan şartlarını, peygamber ve kitap göndermekle tamam etmiş, öndan sonra insanları sorumlu tutmuştur. Peygamber ve kitab göndermeden onları mes'ul tutmamıştır. Çünkü bu haksızlık ve zulüm olurdu. Buna rağmen zulme sapan insanları bazan dünyada cezalandırılmış ve çoğu zâlimleri de âhirette cezalandıracaktır. Bu, Onun koyduğu ölçülere nasıl riâyet ettiğini, ne kadar âdil olduğunu gösterir. "Bu böyledir, çünkü Rabbin, halkı habersiz iken ülkeleri zulüm ile (haksızlıkta) helâk edici değildir" (En'am, 131). "Bizim helâk ettiğimiz her ülkenin mutlaka uyarıcıları vardı. (Onlara) ihtar (ederlerdi). Biz zulmetmiş değiliz" (Şuarâ, 208-209). "Senin Rabbin, halkı, ıslâh edici kimseler olsaydı, o şehirleri haksız yere helâk etmezdi" (Hûd, 117).

İnsanların dünyada başlarına gelen ceza da âhirette çarpılacakları ceza da, Allah'ın çizdiği hudutları çiğnemek, verilen ölçüleri gözetmemek yüzündendir. "(...) Bunlar Allah'ın hudutlarıdır. Her kim Allah'ın hudutlarını aşarsa, kendisine yazık etmiş olur. (...)" (Talâk, 1). Âhirette de Cenâb-ı Allah, herkesin amelinin tam karşılığını verecek ve kimseye zerre kadar haksızlık edilmiyecektir. Hak ve adâlet tam olarak orada tecelli edecektir. Çünkü amel ve imtihan yurdu burası, karşılık (yani cezâ) yeri orasıdır. "O gün hiç kimseye bir haksızlık yapılmaz ve siz ancak yaptığınızın cezasını çekersiniz" (Yâ Sîn, 54). "Allah zerre kadar haksızlık etmez, zerre miktarda bir iyilik olsa, onu kat kat yapar ve kendi katından mükâfat verir" (Nisâ, 40). Allah bu dünyadaki hiç bir iyiliği unutup zayı etmez. "(Lokman) Yavrum, (yaptığın iyilik veya kötülük) hardal tanesi ağırlığınca bir şey de olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerde bulunsa Allah mutlaka onu getirir. Çünkü Allah Lâtîfdir (Bilgisi her gizli ve ince şeye ulaşır). O her şeyi haber alır" (Lokman, 16). Bunun içindir ki, mizânı, hesabı koymuştur. Bunları âhirete iman esaslarımızdan kılmıştır. "Kıyâmet günü için adâlet terâzileri kurarız. Hiç kimseye bir haksızlık edilmez. (İnsanın yaptığı iş), bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getiririz. Hesap gören olarak biz yeteriz" (Enbiyâ, 47). "O gün (...) Sonra herkese kazandığı tastamam verilir, hiç haksızlığa uğratılmazlar" (Âl-i İmran, 161)... "(...) Onlara kıl kadar zulmedilmez" (Nisâ, 49). "Erkek veya kadından her kim, inanarak iyi işlerden bir iş yaparsa, işte öyle kimseler cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar" (Nisâ, 124).

Kur'an-ı Kerim'de gerek fiil olarak gerek isim olarak, zulüm Cenâb-ı Hak'dan sarâhaten nefyedilir. "Allah, insanlara zulmetmez (لا يظلم)" (Yûnus, 44); "Rabb'in hiç kimseye zulmetmez (لا يظلم)" (Kehf, 49); "Allah onlara zulmetmez" (Ankebût, 40); "Allah onlara zulmetmedi" (Âl-i İmran, 117). "Allah âlemlere zulüm murad etmez" (Âl-i İmran, 108); "Allah kullara zulüm murad etmez" (Mürûn, 31); "Biz zulüm ediciler değildik" (وما كنا ظالمين) (Şuara, 209); Allah kullara asla zulmedici değildir (ليس بظلام) (Âl-i İmran, 182) ve benzeri âyetler, olumsuz siygalarla Cenâb-ı Allah'ın zulümden münezzehe olduğunu ifâde ederler.

Bu hususta pek çok hadisler de bulunmakla beraber biz, sadece Ebû Zer (R.A) m Peygamber (s.a.v.) den, Onun da Rabb'inden rivâyet ettiği uzunca bir hadis-i kudsînin baş tarafındaki Cenâb-ı Hak'ın şu buyruğu ile yetinelim : "Yüce Allah şöyle buyurdu : "Ey kullarım ! haberiniz olsun ki, ben zulmü kendi nefsim haram ettim, Onu sizin de aranızda haram kıldım. Binâenaleyh birbirinize zulmetmeyiniz

(...) 43.

Burada bazı mukadder suallere cevap olmak üzere, yanlış anlaşılan bir iki husûsa daha temas etmek gereğini duyuyoruz. Bir kısım insanlar, kâinatta ve insanlar arasında tarak dışı gibi bir eşitliğin bulunmayışını bir haksızlık, dolayısıyla bir zulüm gibi görüyor veya göstermek istiyorlar. Bu görüş yanlıştır. Cenâb-ı Hak, hallâktır, çok çok ve tekrak tekrar yaratır. Yaratmak O'nun san'atıdır. Elbette her mahlûku Cenâb-ı Hak, bir bakıma benzer, bir bakıma benzemez şekilde yaratmıştır. Meselâ insan cinsi, yapısıyla, aynı organların hepsinde bulunmasıyla birbirine benzer; fakat bu benzerlik, tıpatıp her insanın birbirinin kopyası olması şeklinde bir benzerlik değildir. Yine her şahsın birbirinden çok farklı yönleri ve özellikleri, rûhî ve bedenî kabiliyet çeşitlilikleri vardır. Bu bütûn diğer varlıklarda da böyledir. Bununla Cenâb-ı Hakk yaratma san'atını sergilemektedir. Bir varlığı hem benzer, hem de tam benzemez (Kur'an'ın ifâdesiyle müteşâbih ve gayr-i müteşâbih) şekilde yaratmak ancak Cenâb-ı Hakk'a mahsus ilâhî bir san'attır. İliminin ne kadar sayısız çeşitliliğe vüs'atı bulunduğunu gösterir. Yoksa tek nüshadan kopya etmenin daha kolay olduğunu anlamak güç değildir. Mahlûkâtın cismen ve rûhen olan bu farklılıkları onların mes'ûliyetlerini de farklı kılmıştır. Yani Cenâb-ı Allah, her insanı aynı eşitlikte mes'ûl tutmamıştır. Kabiliyetlerine göre herkesin sorumluluğu farklıdır. Diğer bir ifâdeyle Cenâb-ı Hakk, mutlak adâleti gereği herkesi, gücü kabiliyeti ve verdikleri imkânlar ölçüsünde mes'ûl tutmuştur. Bundan dolayı buyurur ki, "Allah, kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmez. (...)" (Bakara, 286).

Dünyada şerhlerin bulunmasını gûyâ Allah'a yakıştıramadıkları için, hâsâ Allah için bir zulüm telakkî edenler de yanılmaktadırlar. Evet hayır ve şer Allahtandır. Bu bizim itikadımızdır. Açık ifâdestyle, kul şerri irâde eder ve kazanır (kesb), Allah da onu yaratır. Bundan da insan mes'uldür. Çünkü Allah insana imtihan için cüz'î irâde vermiştir. Allah'ın hayra rızası vardır, şerre rızası yoktur. İnsanların imtihan şartları tamam olsun diye, insanların şer istek ve kazançlarını da yerine getirir, yaratır. Böylece pek çok şer diye bilinen şey, insanların kötü ihtiyaçları yüzünden hâsıl olur. "Ya nasıl, elleriyle yaptıkları (kötülükler) yüzünden başlarına bir felâket gelince, hemen sana geldiler de : "Biz sâdece iyilik ve uzlaşma istedik diye Allah'a yemin ediyorlar" (Nisâ, 62). "Kendi elleriyle yaptıkları (günahlar) yüzünden başlarına bir felâket geldiği zaman, "Ey Rabbimiz, bize bir elçi göndersen de ona uyup mü'minlerden olsaydık" diyecek olmasalardı (seni göndermezdik. Biz ancak onların özürünü kesmek için seni gönderdik)" (Kasas, 47). "Başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizin yaptığı (işler) yüzündendir. Bir çoğunu da Allah affediyor" (Şûra, 30).

Bazı şeyler de görünüşte ve kısa vâdede şer gibi görünürse de hakikatde ve ileride ondan hayırlar hâsil olacağı insanlar tarafından çoğunlukla anlaşılıp takdir edilemez. Çünkü insan câhıldır, acelecidir (Ahzâb, 72; İsrâ, 11). "Gerçi hoşunuza gitmez ama, din düşmanlarıyla savaşmak üzerinize (farz) yazıldı. Bazan hoşunuza gitmeyen bir şey, hakkınızda hayır olabilir ve sevdiğiniz bir şey de hakkınızda kötü (şer) olabilir. Allah bilir, siz bilemezsiniz" (Bakara, 216). İnsanların hiç ihtiyarları, irâdeleri olmadan başlarına Allah tarafından bazı musibetlerin gelmesi her zaman onların kötülûğüne delâlet etmez. Allah bunlarla onları imtihan eder. Onları musibetlerle, sabırla yetiştirip arıtip onların derecelerinin yükselmesini murad eder. "Andolsun sizi korku, açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme gibi şeylerle denertiz. Sabredenleri (lütuf ve ihsanlarımıla) müjdele" (Bakara, 155).

Bu mülkün hakîki sahibi Allah'tır. Allah mülkünde dilediği gibi tasarruf eder. Kaldı ki Cenâb-ı Allah, kereminden, lütfundan imtihan için bir takım esaslar koymuştur. Bu esaslara da uymaktadır. Yeter ki insanlar da bu esaslara uysunlar. Binâenaleyh, Allah için hâşâ zulüm söz konusu olamaz. Allah zulümden münezzehtir. "Doğrusu Allah insanlara zerrece zulmetmez. Fakat insanlar kendilerine zulmediyorlar" (Yûnus, 44). Gerçekten bu bilgisizce iddialarla da insanlar sadece kendilerine zulmediyorlar.

KİMLER ZÂLİMDİR

Daha önce zulüm çeşitlerini işlemiştik. Kısaca o zulümleri işleyen kimseler Kur'an-ı Kerim'de zâlimler olarak anılırlar. Zâlimün, zâlimin (zulüm işleyenler, zâlimler) kelimeleri, bu tür ism-i fâil şekliyle zulüm maddesi içerisinde Kur'an'da çokça yer alır. Zâlimler ifâde ve nitelemesinin Kur'an'da bu şekilde çokça yer tutmasından dolayıdır ki, zulüm çeşitlerini incelememize rağmen, burada zâlimlerin kimler olduğunu tekrar ele almak lüzûmunu duyduk. Bunların bir kısmı zulüm çeşitleri başlığundakilerle elbette benzerlik gösterecektir. Bunları Kur'an'dan yerlerini göstererek kısa kısa arz etmeye çalışalım.

Kâfirler Kur'an'da zâlimler olarak nitelenirler (Bakara, 254; Âl-İmran, 128; En'am, 44-47. 135)⁴⁴. İnkâr edenler zâlimlerdir (Âl-İmran, 56-57). Müşrikler zâlimdirler (Âl-İmran, 87. 151; Mâide, 72; Lokman, 11). Müşrikler bir şey yaratamayan yaratıklara inanırlar. Allah'tan başka bir fayda ve zarar veremeyen şeylere tapan müşrikler zâlimlerdir (Yûnus, 106). İnançsız helâk edilen Nuh (a.s.)'ın kavmi

⁴⁴ Ayrıca bkz., İbrâhim, 43-45; Meryem, 38; Mü'minün, 107; Enbiyâ 4. 46. 97; Hac, 53; İsrâ, 82; Kehf, 29; Ahkâf, 10; Tahrim, 11; Haşr, 17; Kalen29; Nuh, 24. 28; İnsân, 31; Meryem, 72; İbrâhim, 13. 17.

zâlimdi (Hûd, 44; Mü'minûn, 28). Allah'ın hakkında delil indirmedığı, haklarında bir bilgileri bulunmayan putlara tapan Mekke kâfirleri de zalimdirler (Hac, 71). Üzerlerine damgalı taşlar yağdırılarak helâk edilen inançsız ve ahlâksız Lût kavmi de zâlimler idiler (Hûd, 83; Şuarâ, 21-22. 45. 46; Ankebût, 31). Ben ilâhım diyenler kâfir zâlimlerdir (Enbiyâ, 29). Allah'ın yolundan insanları çeviren onda eğrilik arayanlar kâfir zâlimlerdir (A'raf, 44-45. 47). Ordu içerisinde müslümanlara zorluk çıkaran münâfıklar zâlimdirler (Tevbe, 47). İnançsız zorba Fir'avn kavmi zâlimdi (Şuarâ, 10; Kasas, 21. 25. 40. 50).

İnançsız, peygambere inanmayan ve uymayan, Allah'a kavuşacağını ummayanlar zâlimlerdir (Furkan, 21-29. 37). Peygamberlere bütyülü diyenler de zâlimlerdir (İsrâ, 47; Furkan, 8). Aynı şekilde peygamberlerin gösterdiği mu'cizelere sıhtır diyenler de Kur'an'da zâlim damgasını yemişlerdir (Kasas, 37-38). Doğrudan doğruya peygamberlerini yalanlayıp inkâr edenler de zâlimdirler (Furkan, 37).

Buzğa tapan Yahûdiler zâlimdirler (Bakara, 51. 92; A'raf, 148. 150). Yahudiler bizzat zâlimlerdir (Bakara, 95).

Kur'an'ı inkâr edip kâfir olanlar zâlimdirler (Sebe', 31). Âyetleri inkâr edenler zâlimlerdir (Ankebût, 14). Allah ve Rasûlünün hükümüne çağrıldıkları zaman razı olmayanlar da zalimdirler (Nûr, 48-50). Allah'ın âyetleriyle alay edenlerle bir arada oturup sıkılmayanlar (En'am, 67). Allah'a karşı yalan uyduranlar da zâlimlerin tâ kendileridirler (Âl-ı İmran, 94; En'am, 21. 93). "Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, ben gaybı bilirim, ben bir meleğim, gözlerinizin hor gördüğü mü'minlere Allah hiç bir hayır vermez" diyenler de zâlimlerdir (Hûd, 31).

Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenler de zâlimlerin tâ kendileridir (Mâide, 45). Aynı şekilde Allah'ın sınırlarını çiğneyip aşanlar da Kur'an'da zâlimler olarak nitelenirler (Bakara, 279).

Öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenler zâlimdirler (İsrâ, 99). Aynı şekilde hayat olarak yalnız bu dünyâyı kabul edip dirilişe inanmayanlar da zâlimlerdir (Mü'minûn, 41).

Küfrü imana tercih edip kâfirleri dost edinenler zâlimdirler (Tevbe, 23). Yine aynı şekilde, mü'minlerle din hususunda savaşıp kâfirleri dost edinenler de zâlimlerdir (Mümtahine, 9), özellikle Yahûdileri ve Hristiyanları dost tutanlar da zâlim olarak nitelenmişlerdir (Mâide, 51). Yahûdilerin ve Hristiyanların hevâ ve arzularına uyanlar zâlimlerdir (Bakara, 145). Aynı şekilde şeytânı ve

zürriyetini dost edinenler (Kehf, 50), şeytana uyup cehennemlik olanlar da Kur'an-ı Kerim'de zâlimler olarak anılırlar (İbrâhîm, 22). Müşriklerin hatırı için fakir mü'minleri yanından kovanlar da zâlim olarak nitelenmişlerdir (En'am, 52).

Kendi kendilerine ortaya helal haram hükmü koyarak insanları saptıranlar da zâlimlerdir (En'am, 144).

Adam öldürüp hem kendisinin, hem başkasının günâhını yüklenenler de zâlimlerdir (Mâide, 28-29).

Şâhitliği doğru yapmayanlar da zâlimlerdir (Mâide, 107).

İyilik gördüğü kimsenin nâmûsuna hâinlik eden de zâlimdir (Yûsuf, 23).

Cihâda gitmeyenler de zâlimlerdir (Bakara, 246).

Tevbe etmeyenler de zâlimlerdir (Hucurat, 11).

Suçludan başkasını mes'ûl tutanlar da zâlimdirler (Yûsuf, 79).

Allah'ın izni olmadan tebliğ görevini ve yerini terk eden, Allah'ın kendisine güç yetremeyeceğini zannedenler de zâlimdirler (Enbiyâ, 87).

Zikredilen âyet-i kerimelerde zâlim olarak tanıtılan kimselere dikkat edildiğinde, Cenâb-ı Allah tarafından, bu büyük ve tehlikeli sığata lâyık olanların çoğu, dikkate şâyandır ki, inanç bozukluğu içerisinde bulunanlardır. Buradan, İslâm'da, iman kriterinin insan için ne kadar önemli bir vasıf olduğunu anlıyoruz.

DAHA ZÂLİMLER

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de zâlimleri tanıttuktan başka, daha şiddetli bir ifade ile bazı özellik ve nitelikteki kimselerin, daha da zâlim olduklarını beyân eder. Bunların zulümlerinin azlem, ism-i tafdil (süperlâtif, en üstünlük) sıgasıyla ifade buyurulduğunu görmekteyiz. Bundan dolayı bu husûsiyetleri taşıyanları özellikle ayrı bir başlık altında ele alıyoruz. Bunların, zulüm çeşitleri ve zâlimlerle elbette bazı bakımlardan ilgili ve tedâhül hâlinde olduğu görülebilecektir. Ancak konunun bu ifâdelerle vurgulanması, bu tedâhülün vukû bulmasından daha bir önem arz etmektedir. Bu itibarla biz de bazıları bir tekrar olarak görse de, Kur'an'ın özellikle böyle vasıflandırdığı kimselere bir daha dikkat çekmek istedik. Kur'an âyetleri, zaten muntazam olarak bir tek konuya münhasır muhtevalar göstermezler. Binâenaleyh bu tür tedâhüllerden her zaman kaçınılmak kolay değildir.

Allah'ın mescitlerinde Allah'ın adının anılmasına engel olan ve onların harab olmasına çalışandan daha zâlim kim olabilir ? (Bakara, 114).

Bildiği şahitliği gizleyenden daha zâlim kimse yoktur (Bakara,

140).

Allah'a iftirâ ederek yalan uyduran veya O'nun âyetlerini yalanlayanlardan daha zâlimi yoktur (En'am, 21. 157; Yûnus, 17; A'raf, 37; Hûd, 18; Kehf, 15). Yine Allah'a karşı yalan uydurup kendisine bir şey vahyedilmesi mümkün olmadığı halde, "Bana vahyediliyor, Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim" diyen kimseden de daha zâlimi olamaz (En'am, 93). Bilgisizce insanları saptıran, Allah'a yalan iftirada bulunandan daha zâlim kimse düşünülemez (En'am, 144). Allah'a yalan uyduran yahut kendisine hak (peygamber ve kitap) gelince onu yalanlayan kimseden daha zâlim birisi düşünülemez (Ankebût, 68; Zümer, 32). Kendisine Rabb'inin âyetleriyle nasihat edilip, hatırlatıldıktan sonra onlardan yüz çevirenden daha zâlim kimse yoktur (Secde, 22). Bu vasıfla birlikte yaptığı günâhını unutan kimseden daha zâlimi bulunamaz (Kehf, 57). Nûh, Âd ve Semûd kavmi de pek zâlim ve çok azgındılar (Necm, 50-52). Bu milletlerin özellikleri imansız, ahlâksız, azgın ve şumarık olmalarıdır. İslâm'a çağırıldığı halde, Allah'a iftira edenden de daha zâlimi yoktur (sâf, 7).

Bu vasıfları taşıyanlara dikkat edecek olursak, şöyle bir hulâsa yapabiliriz : Bu pek zâlim ve çok azgınlar, imansız, ahlâksız ve şumarık oldukları gibi, dikkat edilecek olursa, aynı zamanda bile bile inkâr edenlerdir. Hatta inkâr etmekle de kalmıyorlar, bir de Allah'a iftira ediyorlar. Böylece inkârlarının boyutları kat kat artıyor. Allah'a karşı bu pervasızlıkları yüzünden, dünyada ve âhirette onları aşağılatıcı, rûsvay edici azâb kuşatacaktır. Allah'ın haber verdiği bilgi ile diyebiliriz ki, bir kısmı bu alçaltıp küçük düşüren rezil edici azâbı bu dünyada tatmış, bir kısmı da âhirette tadacaktır (Bakara, 114).

Zulûm maddesinden Zalûm kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de bir İbrâhîm sûresi 34. âyette, Allah'ın nimetlerine karşı çok zâlim ve çok nankör olan insanın sıfatı olarak, bir de Ahzâb sûresi 72. âyette emânete riâyet etmeyen insanın çok zâlim ve çok câhil oluşu sadedinde zalûm-cehûl terkîbıyla geçer.

ZULMÜN VE ZÂLİMLERİN CEZASI

Buraya kadar incelediğimiz zulmün sâhibi olan zâlimleri Cenâb-ı Allah, elbette cezasız bırakmaz. Çünkü zâlimler, Allah'ın kâinâta ve insan topluluklarına koyduğu fitrî, sosyal nizam ve birliği (tevhîdî) bozdukları, O'nun rızâsına uygun olarak çalışması gereken bu kevnî ve içtimâî ilâhî düzenin çalışmasını engelleyip felce uğrattıkları için, Cenâb-ı Hakk da onları dünya ve âhirette maddî ve manevî bir takım cezâlarla cezalandıracaktır. İtikâdî ve amelî zulûm içerisinde bulunan zâlimler, işledikleri zulûmlerine göre cezâyâ müstahak olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de zâlim fert ve topluluklara mânevî ceza olarak Cenâb-ı Allah, bir tehdit ve baskı olmak üzere şu ihbarlarla ikazlarda bulunmuştur :

Allah zâlimleri sevmez (Âl-İmran, 40. 57). Allah zâlimler topluluğuna hidâyet etmez (Mâide, 51; En'am, 144; Saf, 7). Allah'ın ahdi zâlimlere ermez (Bakara, 124). Allah ins ve cın zâlimlerini bir arada cehenneme sokacaktır (En'am, 128-129). Allah gökten zâlimlerin üzerine azab indirdir (Bakara, 59). Allah'ın lâneti zâlimlerin üzerinedir (A'raf, 44). Müşrik zâlimlerin amelleri boşa gider (Tevbe, 17-19). Allah zâlimleri helâk edecektir (İbrâhîm, 17). Zâlimlere acıklı bir azâb vardır (İbrâhîm, 22). Allah zâlimleri saptırır (İbrâhîm, 27). Kur'an zâlimlerin ziyânını artırır (İsrâ, 82). Çünkü Kur'an onların aleyhine bir huccettir. Herkes cehenneme uğrayacak, Allah muttakileri kurtaracak, zâlimleri orada bırakacaktır (Meryem, 72).

Zâlimlerin yardımcısı yoktur (Hac, 71; Fâtır, 37). Zâlimlere "âhiret azâbını tadın !" denir (Zümer, 24). Zâlimlerin dostu, sözü tutulacak şefâatçisi olmaz (âhirette) (Mü'min, 18). Zâlimlerin mâzeretleri fayda vermeyecek (Mü'min, 52). Zâlimler sürekli bir azâb içerisinde bulunacaklar (Şûra, 45). Zâlimler için cehennem vardır (Haşr, 17; İnsân, 31). Zâlimler birbirinin, Allah muttakilerin dostudur (Câsiye, 19). Allah zâlimleri bilir (tehdit mânâsıyla) (En'am, 58). Allah zâlimleri saptırır (İbrâhîm, 27). Allah zâlimlerden intikâmını alır (Hicr, 78-79). Allah zâlimlerin sapıklığını ve helâklerini artırır (Nühü 24. 28).

Bu ilâhî tehditlere aldırış etmeyen, tuttıkları zulüm yolunda gittikçe azıtıp şımaran, peygamberlerinin uyarılarına kulak asmamakla kalmayıp, onların getirdikleri mucizeleri, "büyüdür, gözbağdır" şeklinde damgalayıp mahkûm etmek isteyen ve hatta azgınlıklarını peygamberlerine "(...) Eğer doğru isen, bizi tehdit ettiğin azâbı (acele) getir" (A'raf, 71) demeye kadar vardiran, inanç ve fücûrda zâlim, kâfir ve fâcirlere Allah, sonra geleceklere de ibret olmak üzere (tenkil), daha dünyada cezalarını vermiştir.

Zâlim fert ve toplulukları Allah, dünyada çeşitli şekillerde helâk etmiştir. "(...) Onlar yeryüzünde kibirlenip baş kaldırdılar. Halbuki (azabdan) kurtulacak değillerdi. Biz de hepsini günahıyla yakaladık. Onlardan kiminin üstüne taş yağdıran bir fırtına gönderdik, kimini korkunç gürültü yakaladı, kimini yere batırdık, kimini boğduk. Allah onlara zulmetmiyordu; fakat onlar kendi nefislerine zulmediyorlardı" (Ankebût, 39-40). "(Halkı) zulmeden nice şehri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka bir topluluk getirdik" (Enbyâ, 11).

Cenâb-ı Hakk'ın daha dünyada iken helâk ettiği zâlim kavimlerin başında Nûh (a.s.) in kavmini zikredebiliriz. "Nûh kavmini de peygamberleri yalanladıkları vakit onları da boğduk ve onları insanlara bir ibret yaptık. Zâlimlere acı bir azâb hazırladık" (Furkân, 37). "Sen ve yanında bulunanlar, gemiye yerleştiğiniz zaman : "Biz o zâlim kavimden kurtaran Allah'a hamd olsun" de (mü'minûn, 28).

Kur'an-ı Kerim'de zâlim kavimlerin dünyada helâk edilmelerine sebep olarak, inkârlarıyla birlikte, bir de aşırı gittikleri bir veya bir kaç büyük günahları öne çıkarılır. Meselâ Âd kavmi, inkâr edip kâfir oldukları gibi (Hûd, 59-60), kuvvetlerine güvenerek zorbalık ediyorlardı (Şuarâ, 130). Her inatçı zorbanın emrine uyuyorlardı (Hûd, 59). Allah da onları köklerini kesen (Zâriyât, 41), uğultulu azgın bir kasırga (Hâkka, 6) ile helâk etti. "Derken o korkunç ses, onları gerçek bir şekilde yakaladı da onları sel süprüntüsü haline getirdik. Uzak olsun o zâlim kavim !" (Mü'minûn, 41).

Semûd kavmi peygamberleri Sâlih (a.s.) ı inkâr edip şımarmış ve yeryüzünde fesat çıkarmışlar ve aşırı gitmişlerdi. Kendilerine mucize olarak verilen deveyi kesmişlerdi. Bunun üzerine bir çığlık ve yer sarsıntısı onları çarpmıştır (A'raf, 73-79). "Zulmedenleri o korkunç ses yakaladı da yurtlarında çöküp kaldılar. Sanki orada hiç bir şenlik kurmamışlardı. İyi bilin ki Semûd (kavmi) Rablerini inkâr ettiler ve iyi bilin ki Semûd (kavmi) def olup gittiler" (Hûd, 67-68).

Lût kavmi de peygamberlerini yalanlayıp o zamana kadar hiç bir milletin yapmadığı fuhşiyâta (cinsi sapıklığa) düştüler de Cenâb-ı Allah da üzerlerine taş yağdırarak, memleketlerinin altını üstüne getirdi. "Lût'u da (gönderdik). Kavmine dedi ki : "Siz, sizden önce dünyalarda hiç kimsenin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz ? Siz kadınları bırakıp erkeklere şehvetle gidiyorsunuz ha ! Doğrusu siz, azgın bir topluluksunuz !" (A'raf, 80-81). "(Azâb) emrimiz gelince oranın üstünü altına getirdik, üzerine de taş yağdırdık. Çamurdan taşlaşmış, (onlara azab için) hazırlanmış, istif edilmiş" (Hûd, 82). "(...) Çünkü oranın halkı zâlim idiler" (Ankebût, 31).

Medyen halkı ve Eykelliler⁴⁵ de peygamberleri Şuayb (a.s.) ı yalanlamışlardı. Bu topluluklar ölçüde tartıda hile yaparlardı. Ashâb-

⁴⁵ Şuayb (a.s.) Medyenli idi. Ayrıca Eyke ahâlisine de peygamber gönderilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Allah, Medyen'den haber verirken, "Onlara kardeşleri Şuayb'ı gönderdik" (A'raf, 85; Hûd, 84) buyurduğu halde, Eykellilerden bahsederken "kardeşleri" kaydına yer vermiyor. (Şuarâ). Halbuki aynı sürede diğer peygamberler de kavimleriyle kardeş olarak zikredilir. Ayrıca helâk şekilleri de farklıdır. Eyke'nin Tebûk olduğu söylenmiştir. Birbirine =komşu iki belde olduğu anlaşılıyor. Bu husus TDV. nin çıkardığı İslâm Ansiklopedisinde de gözden kaçırılmış Medyen ile Eyke aynı yer gibi gösterilmiştir.

Yâkut-el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, I, 321'e de bakılabilir.

ı Medyen, Hz. Şuayb'ı dinlemediler. "Derken o (müthiş) sarsıntı onları yakalayiverdi, yurtlarında diz üstü çökekaldılar (...)" (A'raf, 91). Bu helâk eden sarsıntı aynı zamanda korkunç derecede sesli idi. "Emrimiz gelince, Şuayb'i ve onunla beraber inanmış olanları bizden bir rahmetle kurtardık. Zulmedenleri de korkunç ses yakaladı, yurtlarında çökekaldılar. Sanki orada hiç şenlik kurmamışlardı. Semûd (kavmi) nasıl uzaklaşıp gittiyse, Medyen halkı da öyle uzaklaşıp gittiler" (Hûd, 94-95).

Eykeliler ise azgınlıkla insanları Allah yolundan çevirirlerdi. Allah da onları çok sıcak bir günde altına toplanıp gölgeleneceklerini sandıkları bir buluttan döktüğü ateşle helâk etti. "Onu yalanladılar, nihayet o gölge gününün azâbı, kendilerini yakaladı. Gerçekten o, büyük bir günün azâbı idi" (Şuarâ, 189).

Fir'avn ve hembâları da Mûsâ ve Hârûn (a.s.) ı inkâr ederek, ahâliyi guruplara bölüyor, bir kısmını ezliyordu. "Fir'avan o yerde zorbalığa kalktı, halkını çeşitli guruplara böldü. Onlardan bir gurubu zayıf düşürüp ezliyordu. Oğullarını kesiyor, kadınlarını sağ bırakıyordu. Çünkü o bozgunculardan idi" (Kasas, 4). Fir'avn onlara azabın en kötüsünü revâ görüyordu (Bakara, 49). Allah da Fir'avn ve adamlarını denizde boğdu. "Biz de onlardan üç aldık. Onları denizde boğduk ! Çünkü onlar âyetlerimizi yalanlamışlardı ve onları umursamaz olmuşlardı" (A'raf, 136).

Kârûn fert olarak, şımarık zengin zâlimlerin helâkine bir misâl teşkil edebilir (Kasas, 82).

Cenâb-ı Allah zâlimleri zulümleri sırasında helâk eder. "(Halkı) zulmederken helâk ettiğimiz nice memleket vardır ki, duvarları (alta yıkılan) tavanlarının üstüne çökmüştür. Nice kullanılmaz olmuş kuyu ve nice "ıssız kalmış sağlam köşk vardır" (Hac, 45). Zâlimler bilerek zulmettikleri için Azâbımız onlara geldiğinde "Biz gerçekten zâlimlermişiz" demelerinden başka çağrılarını olmadı" (A'raf, 5). Ancak Cenâb-ı Hak bütün zâlimleri dünyada iken helâk etmez. Çünkü esas ceza yeri âhiret yurdudur. "Eğer Allah, insanları, yaptıkları (her) haksızlıkla (bi zulmin) cezâlandırıysaydı, yeryüzünde tek canlı bırakmazdı. Fakat onları takdir edilen bir süreye kadar erteler. Süreleri geldiği zaman da bir saat dahi ne geri kalırlar ne de ileri geçerler (derhal mahvolup giderler)" (Nahl, 61). Kıyâmete kalan cezalar ise daha şiddetli olacaktır. Nitekim bir hadis-i şerifde "Zulüm kıyâmet gününde zulmetler (olacak) dır" buyrulur⁴⁶.

Bunun için zulümden kaçınmak gerekir. Allah zâlime imhâl eder (mühlet verir)⁴⁷; fakat ihmâl etmez. Yâni bir de yakaladı mı,

⁴⁶ Buhâri, Mezâlim, 8.

daha hiç bir zâlim kurtulamaz. O itibarla zulüm ile âbâd olanın âhiri berbâd olur.

Hak Teâlâ bu ümmet için de bir uyarı olmak üzere şöyle buyurur : "(Öyle) bir musibetten (fitne) sakının ki aranızdan yalnız zulmedenlere (gelip) çatmaz. (İyiliği emir, kötülükten nehiy hususunda kusur ettiğinizden dolayı hepinize ulaşır). Bilin ki Allah'ın azâbı çetindir" (Enfâl, 25).

Bu âyeti kerîmede kötülüklerle göz yumulan ve bu yüzden içinde kötülüğün yayıldığı İslâm ümmetine de bir fitnenin gelip çatacağı ihbarı yapılmaktadır. Çünkü bazı günahlar vardır ki zararı umûmî olur. O musibet sadece işi yerinden oynatan kendisine ve başkasına zulmeden zâlimlere münhasır kalmaz, kurunun yanına yaşı da yakar. Kötülüğün aleni işlenmesi, inancı bozmak, herkesin bir ayrı baş çekmesi, cihadda tembellik veya cihadı terketmek böyle bir musibete sebep olabilir. Gafletlerinden dolayı hiç habersiz olanlara daha fazla zarar verebilir. Bundan dolayı toplumu gözetim altında tutmak farz-ı kifâyedir. Kötülüklerle nemelâzımcılıkla aldırış edilmez de cemiyet gemisi deldirilirse, su alan o gemideki iyi kötü herkes boğulur gider. Elbetteki emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker (iyiliği emredip kötülükten alıkoyma) görevini de usûlüne uygun şekilde yapmalıdır ki bu davranışta karışıklık ve dengesizlikle toplum gemisini devirmesin⁴⁸. Yoksa Cenâb-ı Allah her türlü azâbı göndermeye kâdirdir. "De ki : "O sizin üzerinize üstünüzden yâhut ayaklarınızın altından bir azab göndermeye, ya da sizi parti parti birbirinize düşürüp kiminize kiminizin hincını tattırmaya kâdirdir" Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz !" (En'âm, 65).

Bu âyetteki üstten gelen azabların (Allah korusun) yıldırım düşmesi, taş yağması, tûfan halinde yağmurların yağması gibi semâvî âfâtın, alttan gelecek azâbların, deprem, hasf, yani yerin göçüp üstündekilerin yere batırılması, yerden su veya ateş çıkması gibi arazi âfât olabileceği tefsirlerde beyân edilmiştir⁴⁹. İbn Abbâs'dan gelen bir rivâyette üstten gelecek azâbın ümmetin emirlerinden (kumandanlarından) ve eşrâfından (üleri gelen büyüklerinden), alttan gelecek azâbın da aşağı tabakadan, kölelerden olacağı şeklindedir⁵⁰. Hasan Basrî'den âyetin ilk iki kısmının müşrikler için, son iki kısmının da mü'minler için olduğu rivâyeti vardır⁵¹. Bu âyet nâzil olunca, Buhârî'nin Câbir'den rivâyetine göre, Rasûlullah (s.a.v.),

47 Buhârî, Tefsir, 11 (Hûd) / 5.

48 Elmahlî, IV, 2387-2388.

49 Beydâvî, I, 314-315; Celâleyn, aynı yerde hâşiyede; Âlûsî, VII, 180; Elmahlî, III, 1953.

50 Taberî, VII, 220; Âlûsî, VII, 180.

51 Taberî, VII, 225; Âlûsî, VII, 180.

birinci ve ikinci (üstten ve alttan gelecek olan azablar için) Allah'a sığınmış, üçüncü ve sonuncusu için "bu ehven veya eyserdir" demiştir⁵². Bu âyetin tefsirinde pek çok hadisler rivâyet edilmiştir⁵³. Ancak şu hadis-i şerifin bu âyete epeyce bir açıklık getirdiğini söyleyebiliriz : "Bu âyet nâzil olunca, Peygamber (s.a.v.) kalktı, abdest aldı, Rabbinden ümmetine üstlerinden ve ayaklarının altından bir azab göndermemesini, onları (fırka fırka) birbirine katmamasını ve Beni İsrâil'e tattırdığı gibi birbirinin acısını tattırmamasını diledi. Bunun üzerine Cebrâil (a.s.) ona geldi de : -Ya Muhammed, sen Rabb'inden dört şey istedin o da sana ikisini verdi, ikisini vermedi. Onlara üstlerinden ve ayaklarının altından köklerini kazıyacak bir azab gelmeyecek. Çünkü bu ikisi (azab), peygamberlerini tekzib ve Rabb'lerinin kitabını reddetmekte ittifak eden her ümmet içindir. Fakat onlar (yani senin ümmetin) tefrika (ile) birbirine girecekler, Allah onlara birbirinin hücünü tattıracaktır. Bu iki azab da kitapları ve peygamberleri tasdik edenler içindir"⁵⁴. Mezkur âyet ve sadedinde rivâyet edilen pek çok hadisler hakkında âlimler değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları hepsinin bu ümmet için olacağı, bazıları, ilk üç hayırlı nesil (sahâbe, tâbiün ve tebe' u't-tâbiün) hayru'l-Kurûn müstesnâ, bu ümmet için vâki olacağı görüşündedirler. Bunun için de Hz. Peygamberin "Âyette bildirilenler olacaktır; fakat onun tevîli henüz gelmedi"⁵⁵ hadisini delil getirirler⁵⁶. Bir kısım da tefrika ve kitâlin bu ümmet için olduğu, semâvi ve arazi isti'sâl (bir ümmetin kökünü kazıyan) azâbının Hz. Peygamber (s.a.v.) in duâsıyla bu ümmetten kaldırıldığı görüşündedirler. Bu meyanda Allah tefrika, birbirine musallat kılma, kitâl, işkence, anarşi, düşman istilâsı, açlık, kıtlık, züllete düçar etme gibi pek çok fitne çeşidi ile de cezalandırır. Bunlar da az acı değildir. Onun için devamlı sakınıp korunmalıdır.

Bu ümmetin zulmedip çığırından çıkması halinde uğrayabileceği dünyevî ceza hakkında şu âyeti kerimeler de çok dikkate değer : "Bir vakit de, "Eğer bu, senin tarafından gelmiş hak bir kitap ise, başımıza gökten taş yağdır veya bize daha acıklı bir azâb ver !" demişlerdi. Halbuki sen onların içinde buldukça Allah onlara azâb edecek değildi ve onlar istiğfâr ederlerken de Allah onlara azâb edecek değil" (Enfâl, 32-33). Bu âyeti kerimelerden ve yukarıdaki âyeti kerimede sadedinde zikredilen pek çok hadis-i şerifden ve yine "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik" (Enbiyâ, 107) âyeti kerimesinden de Rasûlullah (s.a.v.) in bu ümmet için ve herkes için rahmetin tâ kendisi olduğu sârâhâten anlaşılmaktadır.

52 Buhâri, Tefsir, VI/2.

53 Taberî, VII, 219-227; İbn Kesir, II, 139-143.

54 Taberî, VII, 224; Âlûsi, VII, 180.

55 Tirmizî, Kitâbu't-Tefsir, V, 3066.

56 Bkz. Suat Yıldırım, Hz. Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri, s. 217-218.

Mekke müşrikleri böyle açıktan azabı istedikleri halde, rivayete göre özel olarak Nadr, bir rivayete göre Ebu Cehil, bunu istediği halde, Resulullah efendimiz (s.a.v.) onlar için ayn-ı rahmet olduğundan, onun bulunduğu yere azab inmemiştir. Birde onların istiğfar etmeleri azaba engel olmuştur. İstiğfar şu iki şekilde anlaşılmıştır. Kureys kabilesi âdeten dıyeceklerini der sonra pışman olur da akşam olunca "Ğufraneke, Allahümme (Allahım senden bağış dileriz) derlermiş. Sadece bunu söylemeleri, Allah'dan gelecek azaba engel olmuştur⁵⁷. Yahut da içlerinde istiğfar edip imana gelenler veya gelecek olanlar varken Cenab-ı Allah onlara köklerini kazıyacak bir isti'sal azabı vermemiştir. Nitekim İbn Abbas (RA)'dan bu ayetin tefsiri hakkında şöyle bir rivayet gelmiştir: "Allah bu ümmet içerisine iki güvence koymuştur. (Hz. Peygamber (s.a.v.) ve istiğfar). O ikisi aralarında devam ettiği müddetçe, başlara çarpan azablardan korunmaya devam edeceklerdir. Bir güvencesinin rûhunu Allah kendisine kabz etmiştir (Hz. Peygamber). Diğeri içinzde kalmıştır (istiğfar)". Aynı haberin bir de şöyle rivâyeti vardır : "Onların içerisinde iki emân (güvence) vardı. Nebî (s.a.v.) ve istiğfar. Peygamber (s.a.v.) gitti, istiğfar kaldı"⁵⁸. Şu halde bu ümmet istiğfar edip, günahlarına pışmanlıkla tevbe eder ve af dilerse, Cenâb-ı Hak da onlara dünyevî azâb etmeyecektir inşaallah. Kötüler de bu istiğfar edenlerin sayesinde semâvî ve arazi azablardan korunacaklardır. Yani kötüler ve zulûmkârlar içerisinde iyi kimseler zuhûr etmeye başladığı zaman da -velev ki az olsunlar- o iyilerin yüzü suyu hürmetine o kötülerin mütahik oldukları umûmî azab da te'hîr olunur. Kötüler azabı çektiği gibi, iyiler de rahmeti celbederler⁵⁹. Nitekim Cenâb-ı Allah, "Rabb'in memleketlerin halkı islâh olmuşken haksız yere onları yok etmez" (Hûd, 117), buyurmuştur. İyi halde olan memleket halkını helâk etmeyi zulûm olarak vasfetmiştir. Cenâb-ı Hak hidâyetle kendi iç düzenini islâh edip Allah'ın razı olacağı şekilde dünya hayatını sürdüren bir milleti Allah kötü vaziyete sokmaz. "Kâfirlere bu azâbın yapılış sebebi şu: Bir topluluk iyi gidişini değiştirmedikçe, Allah da onlara verdiği ni'meti (azaba) değiştirmez. Gerçekten Allah iştendir, kemâliyle bilendir" (Enfâl, 53). "Evet, aynen Fir'avn hanedanıyla onların gidişî gibi. Onlar Rab'lerinin âyetlerini yalanladılar, biz de günahları yüzünden onları yok ettik. Fir'avn tâifesini suda boğduk. Bunların hepsi zâlimlerdi" (Enfâl, 53-54). "Bir millet kendini bozmadıkça Allah onların iyi hallerini fenâlığa değiştirmez. (...)" (Ra'd, 11).

Ey halleri değiştiren yüce Rabbimiz ! İslâm milletinin şimdiki kötü hallerini en güzel hallere çevir ! Âmin.

⁵⁷ Taberî, IX, 225; Âlûsî, VII, 180.

⁵⁸ Taberî, IX, 236; İbn Kesir, II, 305.

⁵⁹ Elmalılı, IV, 2399.

FAYDALANDIĞIMIZ ESERLER

Kur'an-ı Kerim

- Abdü'l-Bâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l Kur'ani'l-Kerîm, Beyrût, ts (tarihstz).
- el-Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd, Rûhu'l-Me'âni fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- el-Beydâvî, el-Kâdi Nâsiruddîn, Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil, 2. Baskı, el-Halebî, Mısır, 1388/1968 (Tefsiru'l-Celâleyn ile birlikte)
- el-Buhârî, Muhammed bin İsmâil, el-Câmi'u-s-Sahih, Mısır, 1351/1932.
- el-Cevherî, İsmâil bin Hammâd, es-Sihâh, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Mısır, ts.
- ed-Dihlevî, Şah Velîyyullah, Huccetullahi'l-Balîğa, Beyrut, ts.
- Elmalîh, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İst. 1959.
- el-Fîrûzâbâdî, Basâiru Zevi't-Temyîz, fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, el-Kâhire, 1383.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed, Kitâbu Cemhereti'l-luğa, Mektebetu'l-Musennâ, Haydarabad baskısından ofset, Bağdad, ts.
- İbn Kesir, Ebu'l Fîdâ' , İsmâil, Tefsiru'l Kur'ani'l-Azîm, Beyrût, 1389/1969.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, 2. baskı Mısır, 1389-1392/1969-1972.
- İbn Manzûr, Cemâlu'd-Dîn Muhammed, Lisânu'l-Arab, el-Kâhire, ts.
- İzutsu, Toshîhiko, Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar, Çev. Selâhaddin Ayaz, Pınar Yayınları, ts.
- el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdü'l-Kerîm, Kuşeyrî Risâlesi, Çev. Süleymân Uludağ, Dergâh yayınları, İstanbul, 1978.
- et-Taberî, Muhammed bin Cerîr, Câmi'u'l-Beyân'an Te'vili'l-Kur'an, el-Halebî, el-Kâhire, 1373/1954.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, el-Câmi'u's-Sahih, Mısır, 1958.
- Yıldırım, Suat, Hz. Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1983.
- ez-Zebîdî, M. Murtada, Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmûs, Beyrût, 1386/1966.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd bin Ömer, el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.